

Uniwersytet Jagielloński
Wydział Filologiczny
Dyscyplina Językoznawstwo

Agnieszka Szwalec- Czarnik

AUTOREFERAT ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

Temat rozprawy: **Charakterystyka polszczyzny kresowej i jej funkcje w powieściach
Floriana Czarnyszewicza: *Nadberezyńcy, Wicik Żywica, Chłopczy z Nowoszyszek***

Promotor: Pan profesor doktor habilitowany Bogusław Dunaj

SPIS TREŚCI:

I. Uzasadnienie wyboru tematu pracy.....	3
II. Cel i zakres pracy.....	4
III. Metodologia badań.....	4
IV. Struktura rozprawy doktorskiej.....	5
V. Wyniki badań.....	6
VI. Wnioski końcowe.....	21
VII. Podstawowa bibliografia wykorzystana w rozprawie doktorskiej.....	23

I. Uzasadnienie wyboru tematu pracy

O wyborze tematu dysertacji zdecydowały dwa czynniki, a mianowicie: stosunkowo niewielkie zainteresowanie twórczością Floriana Czarnyszewicza- pisarza kresowego oraz wypowiedź Leszka Bednarczuka, który stwierdził: *Rzadko się zdarza, by jedynym świadectwem kultury i języka grupy etnicznej był utwór literacki i to napisany z perspektywy lat. A tak właśnie rzecz się ma z zachowanymi do początków naszego stulecia Nadberezynkami- polską ludnością Mohylewsczyzny, rozsianą między Berezyną a Drucią po wsiach, zaściankach i chutorach dawnego powiatu bobrujskiego.*¹

Praca Leszka Bednarczuka „O języku polskim nad Berezyną” stanowiła dla mnie inspirację i zachętę , by zająć się dokładną analizą właściwości polszczyzny kresowej, występujących w trzech powieściach Floriana Czarnyszewicza.

Poza wspomnianymi powieściami Czarnyszewicza nie ma innych świadectw tej wysuniętej najdalej na wschód polszczyzny północnokresowej.

Florian Czarnyszewicz to polski pisarz emigracyjny, działacz Związku Polaków w Argentynie, urodzony 2 lipca 1900 roku w Przesiece niedaleko Bobrujska. Był synem Franciszka Czarnyszewicza i Apolonii z domu Miluta.² Miał czwórkę rodzeństwa. Jego rodzina należała do szlachty zagrodowej. Szlachta zagrodowa, z której wywodził się ród Czarnyszewiczów , zajmowała ziemie, które w okresie zaborów zwane były „zabranymi”, zaś po traktacie ryskim ziemie te znalazły się po stronie sowieckiej.³

Przesieka, to nazwa zaścianka, w którym Czarnyszewicz spędził swą młodość. Ukończył czteroklasową rosyjską szkołę miejską.⁴ Dzięki nauczycielom tajnych polskich szkółek, w których potem sam nauczał; zyskał umiejętność polskiej pisowni. W 1911 roku napisał wiersz w języku białoruskim, zatytułowany „Chrystos Uwaskros”- „Chrystus Zmartwychwstał”.⁵

Czarnyszewicz w czasie wojny polsko- bolszewickiej był wywiadowcą, co znalazło oddźwięk w jego powieściach, choćby w przygodach Stacha Bałaszewicza, Kościka Wasilewskiego czy Wicika Żywicy. Po 1921 roku, po traktacie ryskim, przeniósł się do Wilna i podjął pracę w policji, podobnie jak bohater jego powieści- tytułowy Wicik Żywica.

W 1924 roku Czarnyszewicz emigruje do Argentyny, gdzie przez 30 lat pracuje w rzeźni, w miasteczku Berisso, przenosząc na własnych ramionach ubite krowy.⁶ Praca ta odbija się na zdrowiu pisarza, cierpi on na astmę, ma problemy z sercem. Jego znajoma opisuje go, jako człowieka sympatycznego, cichego, nieśmiałego, nadmiernie szczupłego, schorowanego.⁷

W 1956 roku Czarnyszewicz przechodzi na emeryturę, i zamieszkuje z żoną i córką w wybudowanym przez siebie domu w Villa Carlos Paz, gdzie 18 sierpnia 1964 roku umiera.

¹ Leszek Bednarczuk, *O języku polskim nad Berezyną* [w:] *Slawistyczne studia językoznawcze*, Wrocław 1987. S.39.

² I. Staroń, P. Subocz- Białek, *Nostalgiczna pieśń powrotu. O twórczości Floriana Czarnyszewicza*, Kraków 2020.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem.

Czarnyszewicz pisał wieczorami, ukradkiem, z przerwami. Nazywał siebie „samosiejką”. Debiutował późno, powieścią „Nadberezyńcy”, wydaną w 1942 roku, w Buenos Aires. Jego kolejne dzieła, to „Wicik Żywica”, będący kontynuacją „Nadberezyńców”, wydany w 1953 roku; „Losy pasierbów” (1958) oraz „Chłopcy z Nowoszysek” (1963).

Powieści Czarnyszewicza zawierają liczne wątki autobiograficzne. Opisują dzieje polskiej szlachty zagrodowej, żyjącej na wschodnich Kresach Rzeczypospolitej w kontekście historyczno- kulturowym.

II. Cel i zakres pracy

Celem mojej rozprawy doktorskiej jest analiza właściwości i funkcji polszczyzny północnokresowej w powieściach Floriana Czarnyszewicza: *Nadberezyńcy*, *Wicik Żywica* oraz *Chłopcy z Nowoszysek*.

Analizując język powieści, pragnę zwrócić uwagę na funkcjonowanie elementów kresowych w wypowiedziach powieściowych bohaterów oraz narratora.

Badając polszczyznę kresową uwzględniłam: fonetykę (wokalizm, konsonantyzm), fleksję (odmianę: rzeczowników, przymiotnikowo- zaimkową oraz czasowników); właściwości składniowe, słowotwórstwo, słownictwo (regionalizmy, rusycyzmy i inne zapożyczenia oraz archaizmy).

Istotnym elementem mojej rozprawy jest opisanie relacji między elementami kresowymi języka poszczególnych bohaterów powieści, a ich wiekiem, płcią, wykształceniem, pochodzeniem oraz miejscem zamieszkania; na podstawie zbadanej relacji scharakteryzowałam język poszczególnych bohaterów powieści oraz grup społecznych, których wspomniani bohaterowie są członkami.

Materiał badawczy niniejszej dysertacji został zaczerpnięty ze wspomnianych trzech powieści Czarnyszewicza: *Nadberezyńcy* (1942), *Wicik Żywica* (1953) oraz *Chłopcy z Nowoszysek* (1963), które są cennym dokumentem utrwalającym obyczaje, kulturę oraz język kresów... (a ściślej biorąc Mohylewszczyzny).

III. Metodologia badań

Badania związane z analizą powieści Czarnyszewicza wpisują się w nurt badań dialektologicznych, które łączą się z socjolingwistyką, etnolingwistyką, lingwistyką kulturową oraz lingwistyką tekstu.

Socjolingwistyka, etnolingwistyka oraz lingwistyka kulturowa odwołują się do czynników współtworzących tożsamość grupy i jej wewnętrzną zwartość pod względem językowo- społeczno- kulturowo- obyczajowym.

W badaniu elementów kresowych w powieściach Czarnyszewicza wykorzystano metodologię z zakresu lingwistyki tekstu. Dokonano analizy i prezentacji prawidłowości gramatycznych oraz leksykalnych charakterystycznych dla polszczyzny północnokresowej.

Do opisu faktów językowych posłużono się metodą filologiczno- historyczną (analizą tekstu).

Analiza struktury tekstu obejmowała: fonetykę, fleksję, właściwości składniowe, słowotwórstwo oraz słownictwo (regionalizmy, zapożyczenia, archaizmy). Wykorzystałam w niej przede wszystkim badania Zofii Kurzowej, autorki monografii: *Język Polski Wileńszczyzny i Kresów Północno- Wschodnich XVI- XX w.*

Wspomniana analiza umożliwiła dokonanie syntezy funkcji polszczyzny północnokresowej, której podstawową rolą jest różnicowanie bohaterów powieści pod względem społeczno- kulturowym.

Każda wypowiedź powieściowego bohatera oraz Narratora została opatrzona danymi liczbowymi, obrazującymi ilość użycia danej struktury językowej.

Metoda socjolingwistyczna wsparta przez etnolingwistykę, lingwistykę kulturową umożliwiła: dokonanie podziału bohaterów powieści pod względem socjologicznym według: płci, wieku, wykształcenia, pochodzenia, miejsca zamieszkania oraz charakterystykę języka, kultury danej grupy społecznej.

IV. Struktura rozprawy doktorskiej

Rozprawa doktorska liczy 474 strony wydruku komputerowego. Składa się z sześciu rozdziałów, z których I ma charakter teoretyczny, rozdziały: II oraz III- charakter analityczno- materiałowy. Z kolei rozdział IV jest podsumowaniem przeprowadzonych badań; rozdział V zawiera bibliografię; zaś VI- aneks.

Rozdział I zatytułowany: „Wprowadzenie” składa się z sześciu podrozdziałów, takich jak: „Cel i zakres pracy”, „Metodologia badań”, „Stan badań nad polszczyzną kresową”, „Charakterystyka polszczyzny kresowej”, „Biografia Floriana Czarnyszewicza” oraz „Charakterystyka powieści: *Nadberezyńcy*, *Wicik Żywica* oraz *Chłopcy z Nowoszyrzek*”.

Rozdział II zatytułowany: „Opis polszczyzny kresowej” zawiera 5 podrozdziałów: „Fonetykę” (w rozdziale tym dokładnie przeanalizowano zjawiska wokaliczne oraz konsonantyczne); „Fleksję” (zawierającą odmianę: rzeczowników, przymiotnikowo- zaimkową oraz czasowników); „Właściwości składniowe”, „Słowotwórstwo”, „Słownictwo” (w rozdziale tym zanalizowano: regionalizmy, białorutenizmy, rusycyzmy, anglicyzmy, germanizmy, idysyzmy, latynizmy, turczyzmy, ukrainizmy oraz archaizmy).

Rozdział III zatytułowany: „Funkcjonowanie elementów kresowych w tekstach powieści” składa się z 3 podrozdziałów: „Bohaterowie powieści- grupy społeczne”; „Funkcjonowanie elementów kresowych w mowie powieściowego narratora i poszczególnych grup społecznych” oraz „Funkcjonowanie elementów kresowych w mowie poszczególnych grup społecznych- wnioski”.

W rozdziale tym zwrócono uwagę na zróżnicowanie języka bohaterów i grup społecznych w zależności od płci, wieku, wykształcenia, umiejętności pisania i czytania, pochodzenia (statusu społecznego), narodowości oraz miejsca zamieszkania. Wskazano elementy kresowe (z podaniem ilości ich użycia) w zakresie fonetyki, fleksji, składni, słowotwórstwa i słownictwa wyodrębnione w wypowiedziach bohaterów, przedstawicieli grup społecznych, a także powieściowych narratorów.

Rozdział IV będący podsumowaniem przeprowadzonych badań zawiera jeden podrozdział zatytułowany: „Funkcje polszczyzny kresowej”

Wyodrębniono dwie główne funkcje polszczyzny kresowej: przedstawieniową oraz różnicującą, które odzwierciedlają zróżnicowanie społeczeństwa kresowego, którego losy ukazano na tle kultury, zwyczajów, obyczajów oraz faktów historycznych.

W aneksie odnajdziemy obszerną charakterystykę bohaterów powieści: *Nadberezyńcy*, *Wicik Żywica*, *Chłopcy z Nowoszysek*.

V. Wyniki badań

Przeprowadzone badania funkcjonowania elementów kresowych (w zakresie fonetyki, fleksji, składni, słowotwórstwa i słownictwa) w wypowiedziach bohaterów, przedstawicieli wyodrębnionych grup społecznych wykazały różnice w występowaniu tych elementów, pod względem jakościowym oraz ilościowym.

1. Fonetyka:

a) wokalizm,

Analiza wypowiedzi kobiet i mężczyzn wykazała, iż obie płcie najczęściej stosują w swych wypowiedziach **akanie** w pozycji poakcentowej **e>a**, choć mężczyźni praktycznie dwukrotnie częściej (kobiety (536); mężczyźni (1035)). Zarówno w wypowiedziach kobiet, jak i mężczyzn zanotowano liczne przykłady redukcji **e** do **i**, **y** w pozycji przedakcentowej. W wypowiedziach mężczyzn takich redukcji zanotowano dwukrotnie więcej (kobiety (209); mężczyźni (466)). W konwersacjach obu płci zanotowano również bardzo wiele przykładów realizacji samogłosek nosowych z zaturbieniem nosowości w wygłosie wyrazu; u mężczyzn ponad dwukrotnie więcej (kobiety (126); mężczyźni (313)). Zarówno w mowie mężczyzn, jak i kobiet pojawiło się wiele przykładów zastosowania redukcji **e** do **i**, **y** w pozycji poakcentowej (kobiety (57); mężczyźni (148)) oraz akania w pozycji poakcentowej **o>a** (kobiety (87); mężczyźni (120)). W wypowiedziach mężczyzn zanotowano także liczne przykłady akania **o>a** w pozycji przedakcentowej (101), które w wypowiedziach kobiet występują mniej licznie (27). Mężczyźni w przeciwieństwie do kobiet stosują w swych konwersacjach dość często oboczność **e//a**, **e//o** (mężczyźni (72); kobiety (11)) oraz realizację samogłosek nosowych na wzór ruski (60), podczas, gdy w wypowiedziach kobiet zanotowano 16 przykładów takiej realizacji.

Badając konwersacje osób starszych oraz młodszych należy stwierdzić, że osoby młodsze w swych wypowiedziach najczęściej stosują akantanie **e>a** w pozycji poakcentowej (849); podobna sytuacja ma miejsce w wypowiedziach osób starszych, gdzie akantanie **e>a** w pozycji poakcentowej występuje najczęściej (722). Na drugim miejscu pod względem częstości stosowania zarówno w mowie osób starszych, jak i młodszych znajdują się redukcje **e** do **i, y** w pozycji przedakcentowej (osoby młodsze (376); osoby starsze (299)). Bardzo często w mowie osób młodszych oraz starszych pojawiają się realizacje samogłosek nosowych z zaturą nosowości (osoby starsze (181); osoby młodsze (258)). Czwarte miejsce pod względem częstości występowania w mowie osób młodszych zajmują refleksy akantania **o>a** w pozycji poakcentowej (119), zaś w wypowiedziach osób starszych- redukcje **e** do **i, y** w pozycji poakcentowej (103). Redukcje **e** do **i, y** w pozycji poakcentowej zajmują w dialogach osób młodszych piątą pozycję, biorąc pod uwagę częstość ich stosowania (102). Z kolei w wypowiedziach osób starszych refleksy akantania **o>a** pojawiają się 88 razy. Refleksy akantania **o>a** w pozycji przedakcentowej w konwersacjach osób starszych występują 75 razy, natomiast w dialogach osób młodszych- 53 razy. Ponadto, w wypowiedziach osób starszych pojawiają się dość często oboczności **e//a, e//o** (55 razy; u osób młodszych- 28 razy) oraz refleksy akantania **e>a** w pozycji przedakcentowej (42 razy; u osób młodszych- 32 razy).

Analizując mowę osób wykształconych oraz niewykształconych należy stwierdzić, iż osoby wykształcone bardzo rzadko stosują w swych wypowiedziach wszystkie zbadane w niniejszej pracy aspekty dotyczące wokalizmu. Dla porównania, osoby niewykształcone, analfabeci najczęściej w swoich wypowiedziach używają akantania **e>a** w pozycji poakcentowej (1539), podczas, gdy w mowie osób wykształconych pojawia się ono 32 razy. W wypowiedziach osób niewykształconych bardzo często występują redukcje **e** do **i, y** w pozycji przedakcentowej (641), które w wypowiedziach osób wykształconych pojawiają się 34 razy. Analfabeci bardzo często realizują samogłoski nosowe z zaturą nosowości w wygłosie wyrazu, typu: *zreszto* (427); taka realizacja samogłosek nosowych pojawia się w konwersacjach osób wykształconych jedynie 12 razy. Analfabeci używają dość często akantania w pozycji poakcentowej **o>a** (201), natomiast u osób potrafiących czytać i pisać pojawia się ono tylko 6 razy. Redukcje **e** do **i, y** w wypowiedziach osób niewykształconych pojawiają się w pozycji poakcentowej 199 razy, natomiast w mowie osób wykształconych- 6 razy. Analfabeci w swoich wypowiedziach stosują akantanie **o>a** w pozycji przedakcentowej 123 razy, natomiast w wypowiedziach osób wyedukowanych pojawia się ono 5 razy. Oboczności **e//a, e//o** pojawiają się w konwersacjach niewykształconych osób 78 razy, natomiast osoby wykształcone w swych dialogach posłużyły się pięcioma przykładami takich oboczności. Znotowano 72 przykłady akantania **e>a** w pozycji przedakcentowej w dialogach analfabetów, z kolei osoby potrafiące czytać i pisać posłużyły się dwoma przykładami wspomnianego akantania. Analfabeci w swoich dialogach dość często posługują się realizacją samogłosek nosowych na wzór ruski (69), z kolei osoby wykształcone posłużyły się taką realizacją siedmiokrotnie.

Badając wypowiedzi magnatów, szlachty oraz chłopów należy stwierdzić, iż magnaci spośród wszystkich zjawisk dotyczących wokalizmu posłużyli się tylko jednym przykładem redukcji **e** do **i, y** w pozycji przedakcentowej. Wszystkie pozostałe zbadane w niniejszej rozprawie zjawiska związane z wokalizmem w dialogach magnatów pozostają bez przykładów. W mowie chłopów najliczniej występującym zjawiskiem fonetycznym jest akantanie **e>a** w pozycji poakcentowej (1318); zjawisko to w dialogach szlachty występuje pięciokrotnie rzadziej (253). Chłopi bardzo często posługują się również redukcją **e** do **i, y** w

pozycji przedakcentowej (605), z kolei szlachta posługuje się tym zjawiskiem ponad ośmiokrotnie rzadziej (69). Dialogi chłopów są urozmaicone 412-oma przykładami realizacji samogłosek nosowych z zaturą nosowości w wygłosie wyrazu, z kolei taka realizacja w wypowiedziach szlachty została zanotowana 15-krotnie rzadziej (27). Chłopi często posługują się akaniem **o>a** w pozycji poakcentowej (192), natomiast dialogi szlachciców zawierają 13-krotnie mniej przykładów opisywanego zjawiska (15). Wypowiedzi chłopów są wzbogacone również licznymi przykładami redukcji **e** do **i, y** w pozycji poakcentowej (172); mowa szlachty natomiast zawiera takich przykładów pięciokrotnie mniej (33). Dialogi chłopów zawierają liczne przykłady akania **o>a** w pozycji przedakcentowej (84); szlachcice posługują się wspomnianym akaniem dwukrotnie rzadziej (44). Dialogi chłopów zawierają także trzykrotnie więcej przykładów akania **e>a** w pozycji przedakcentowej (56) w porównaniu do wypowiedzi szlachciców (18). Należy zaznaczyć, że szlachcice (59) dwukrotnie częściej niż chłopi (24) posługują się w swych dialogach obocznościami **e//a, e//o**. Z kolei chłopi (53) w porównaniu do szlachciców (23) dwukrotnie częściej w swoich konwersacjach posługują się realizacją samogłosek nosowych na wzór ruski.

Analizując repertuar wokaliczny poszczególnych narodowości należy stwierdzić, iż wypowiedzi Polaków są najbardziej wzbogacone wszelkimi zjawiskami fonetycznymi. Przedstawię jedynie, które aspekty wokaliczne wystąpią w mowie innych niż polska narodowości. W wypowiedzi Żydów oraz Rosjan zanotowano po jednym przykładzie zastosowania **o** zamiast **ó**. Ponadto, w konwersacji kozaków pojawił się jeden przykład akania **o>a** w pozycji przedakcentowej. U Białorusinów zanotowano siedem egzemplifikacji akania **o>a** w pozycji poakcentowej. Z kolei u Białorusinów odnajdziemy dwa przykłady akania **e>a** w pozycji przedakcentowej. Co więcej, Żydzi (5) oraz Białorusini (21) w swoich wypowiedziach posługują się: akaniem **e>a** w pozycji poakcentowej, redukcjami **e** do **i, y** w pozycji przedakcentowej (Żydzi (2); Białorusini (21)) oraz redukcjami **e** do **i, y** w pozycji poakcentowej (Żydzi (1); Białorusini (2)). Ponadto, Białorusini w swoich konwersacjach stosują: redukcje **o** do **u** (1); oboczność **e//a, e//o** (2), realizację samogłosek nosowych na wzór ruski (5), realizację samogłosek nosowych z zaturą nosowości w wygłosie wyrazu (4) oraz realizację samogłoski nosowej **ę** jako **an** (1).

Z powodu bardzo dużej liczby miejscowości w powieściach Czarnyszewicza, w niniejszej dysertacji przedstawiono tylko te, w których najczęściej występują dane zjawiska wokaliczne. Mieszkańcy Smolarni najczęściej stosują: **ó** zamiast **o** (6) oraz formy hiperpoprawne (3). Z kolei osoby mieszkające w Mieżonce najliczniej posługują się: akaniem **o>a** w pozycji przedakcentowej (30), akaniem **o>a** w pozycji poakcentowej (54), akaniem **e>a** w pozycji przedakcentowej (27), akaniem **e>a** w pozycji poakcentowej (738), redukcjami **e** do **i, y** w pozycji przedakcentowej (317), redukcjami **e** do **i, y** w pozycji poakcentowej (96), realizacją samogłosek nosowych z zaturą nosowości w wygłosie wyrazu (206). Natomiast wypowiedzi mieszkańców Wiktosina najczęściej zawierają: refleksy akania **o>a** w pozycji poakcentowej (36), refleksy akania **e>a** w pozycji poakcentowej (502), redukcje **e** do **i, y** w pozycji przedakcentowej (216), redukcje **e** do **i, y** w pozycji poakcentowej (66) oraz realizację samogłosek nosowych z zaturą nosowości w wygłosie wyrazu (140).

b) konsonantyzm;

Analiza wypowiedzi kobiet i mężczyzn wykazała, iż bohaterowie powieści Czarnyszewicza najczęściej stosują mieszanie **w-u**; mężczyźni ponad dwukrotnie częściej (mężczyźni (233); kobiety (100)). Drugie miejsce pod względem częstości stosowania w konwersacjach obu płci

zajmują wahania **č//ć**, które w dialogach mężczyzn występują częściej (81)- (kobiety (51)). W wypowiedziach mężczyzn dość licznie występują: oboczności: spółgłoska miękka: spółgłoska twarda (73), natomiast w mowie kobiet zanotowano 18 przykładów takiego zjawiska. W konwersacjach mężczyzn zaobserwowano również liczne przykłady: występowania „**r**” zamiast „**rz**” (72)- (u kobiet (6)); wahania **hyg** (59)- (u kobiet (16)) oraz podwajania spółgłosek (51)- (u kobiet (37)).

Badając dialogi osób starszych oraz młodszych należy stwierdzić, iż obie grupy wiekowe najczęściej w swych konwersacjach stosują mieszanie zakresów występowania spółgłosek **w-u** (osoby starsze częściej (174); osoby młodsze (159)). Drugie miejsce pod względem częstości stosowania u obu grup wiekowych zajmują wahania **č//ć** (osoby starsze (75); osoby młodsze (57)). Osoby starsze częściej podwajają spółgłoski ((47); osoby młodsze (41)). Z kolei w konwersacjach osób młodszych odnotowano więcej przykładów oboczności: spółgłoska miękka: spółgłoska twarda (54); osoby starsze- 37 razy). W dialogach osób starszych częściej występują wahania **hyg** (46 razy)- z kolei w mowie osób młodszych zanotowano 29 przykładów takich wahań. Równie często w konwersacjach osób starszych pojawia się spółgłoska „**r**” zamiast „**rz**” (46 razy), podczas, gdy w mowie osób młodszych – 32 razy.

Analizując mowę osób wykształconych oraz niewykształconych należy stwierdzić, iż osoby wykształcone bardzo rzadko stosują w swych wypowiedziach wszystkie zbadane w niniejszej pracy aspekty dotyczące konsonantyzmu. W wypowiedziach analfabetów najczęściej pojawiającym się zjawiskiem związanym z konsonantyzmem jest mieszanie zakresów występowania **w-u** (321), zjawisko to występuje w konwersacjach osób wyedukowanych 12 razy. Co więcej, w wypowiedziach osób niewykształconych dość często pojawiają się wahania **č//ć** (121), natomiast w mowie osób wykształconych zanotowano 11 takich wahań. W dialogach analfabetów licznie pojawiają się przykłady podwajania spółgłosek (81), podczas, gdy mowa osób wykształconych charakteryzuje się siedmioma przykładami takiego podwajania. Dość często w konwersacjach osób niewykształconych występują oboczności: spółgłoska miękka: spółgłoska twarda (80); natomiast w dialogach osób wykształconych zanotowano 11 przykładów takich oboczności. W dialogach analfabetów odnotowano również 70 przykładów wahań **hyg**; które u osób wykształconych pojawiają się pięciokrotnie. Mowa analfabetów została wzbogacona 66 przykładami występowania „**r**” zamiast „**rz**”, natomiast u osób wyedukowanych zanotowano 12 przykładów takiego zjawiska.

Badając wypowiedzi magnatów, szlachty oraz chłopów należy stwierdzić, iż magnaci spośród wszystkich zjawisk dotyczących konsonantyzmu nie posłużyli się w swych wypowiedziach ani jednym przykładem analizowanych osobliwości fonetycznych. W mowie chłopów najczęściej pojawia się mieszanie zakresów występowania **w-u** (320), takie wahania w konwersacjach szlachty pojawiają się 25 razy rzadziej (13). Chłopi dość często używają w swych dialogach wahań **č//ć** (128); u szlachty taka fonetyczna osobliwość pojawia się 32 razy rzadziej (4). Chłopi często podwajają spółgłoski (82), z kolei szlachcice stosują ten proceder 14 razy rzadziej. Natomiast szlachcice (61) dwukrotnie częściej niż chłopi (30) stosują: oboczności: spółgłoska miękka: spółgłoska twarda oraz wahania **hyg** (szlachta (51); chłopi (24)). Ponadto szlachcice (58) trzykrotnie częściej niż chłopi (20) posługują się w swych wypowiedziach występowaniem „**r**” zamiast „**rz**”

Analizując repertuar konsonantyczny poszczególnych narodowości należy stwierdzić, iż wypowiedzi Polaków najliczniej obfitują we wszelkie zjawiska fonetyczne. Przedstawię tylko te aspekty, które pojawiają się w wypowiedziach osób należących do innej, niż polska, narodowości. W wypowiedziach Kozaków nie zanotowano ani jednej egzemplifikacji zjawisk konsonantycznych. Z kolei Żydzi w swych dialogach posługują się: mieszanym zakresem występowania **w-u** (3). Mowa Rosjan charakteryzuje się: występowaniem „**r**” zamiast „**rz**” (7). Natomiast w wypowiedziach Białorusinów zanotowano: mieszanie zakresów użycia **l, ł** (2), wahania **hyg** (2), podwajanie spółgłosek (6), wahania **s-ś** (1), oboczności: spółgłoska miękka: spółgłoska twarda (3), występowanie „**r**” zamiast „**rz**” (3), mieszanie **w-u** (6) oraz brak „**j**” (1).

Z powodu bardzo dużej liczby miejscowości w powieściach Czarnyszewicza, w niniejszej dysertacji przedstawiono tylko te, w których najczęściej występują dane zjawiska konsonantyczne. Mieszkańcy Miezonki najczęściej stosują: podwajanie spółgłosek (36), wahania **č//ć** (55) oraz mieszanie głosek **w-u** (117). Natomiast osoby mieszkające w Białyniczach najczęściej posługują się: wahaniami **hyg** (13). Z kolei mowa Okoliczan charakteryzuje się najczęstszym występowaniem „**r**” zamiast „**rz**” (12).

2. Fleksja:

a) odmiana rzeczowników,

Analiza wypowiedzi kobiet i mężczyzn wykazała, iż mężczyźni bardzo często w swoich konwersacjach stosują zrównanie biernika z mianownikiem w odmianie rzeczowników żeńskich i męskich na **-a** (275); natomiast w mowie kobiet występuje 41 przykładów takiego zrównania. Konwersacje mężczyzn- bohaterów Czarnyszewicza są urozmaicone końcówką: **-y (i)** w mianowniku l.mn. rzeczowników męskich (115). Natomiast w dialogach kobiet taka końcówka pojawia się 18 razy. W mowie mężczyzn zaobserwowano również liczne przykłady żeńskiej odmiany męskich imion zdrobniałych na **-a-** przyjęcie przez mianownik l.p. końcówki **-a** (70); w wypowiedziach kobiet taka forma pojawia się również dość często (68). Mężczyźni w swych wypowiedziach często wykazują wahania końcówek **-owi/-u** w celowniku l.p. rzeczowników męskich (57). W konwersacjach kobiet zanotowano 15 przykładów takich wahań.

Badając dialogi osób starszych oraz młodszych zanotowano, iż w obu grupach wiekowych najczęściej pojawia się zrównanie biernika z mianownikiem w odmianie rzeczowników żeńskich i męskich na **-a** (osoby starsze (150); osoby młodsze (166)). Zarówno osoby starsze (66), jak i osoby młodsze (67) w swoich konwersacjach bardzo często stosują końcówkę **-y (i)** w mianowniku l.mn. rzeczowników męskich. Osoby starsze oraz młodsze w swych dialogach dość często stosują żeńską odmianę imion zdrobniałych na **-a**, gdzie mianownik l.p. przyjmuje końcówkę **-a**. Taka forma częściej występuje w mowie osób starszych (83); rzadziej w mowie osób młodszych (55).

Analizując dialogi osób wykształconych oraz analfabetów należy stwierdzić, iż w konwersacjach analfabetów najczęściej pojawia się zrównanie biernika z mianownikiem w odmianie rzeczowników żeńskich i męskich na **-a** (302), podczas, gdy w mowie osób wyedukowanych zanotowano 14 przykładów takiego zjawiska. Drugie miejsce pod względem częstości występowania zajmuje w mowie osób niewyedukowanych żeńska odmiana męskich

imion zdrobniałych na **-a-** przyjęcie przez mianownik l.p. końcówki **-a** (115), z kolei dialogi osób potrafiących czytać i pisać zawierają 23 przykłady występowania takiej struktury. Osoby niewyedukowane bardzo często stosują w swoich dialogach końcówkę **-y (i)** w mianowniku l.mn. rzeczowników męskich (104), z kolei osoby potrafiące czytać oraz pisać posłużyły się tą formą 29 razy. Dialogi analfabetów są urozmaicone wahaniami końcówek **-owi/-u**, natomiast w konwersacjach osób wyedukowanych takie wahania pojawiają się 15 razy.

Badając wypowiedzi magnatów, szlachty oraz chłopów należy stwierdzić, iż magnaci spośród wszystkich zjawisk dotyczących odmiany rzeczowników nie posłużyli się w swych wypowiedziach ani jednym przykładem związanym z analizowanym zagadnieniem. W wypowiedziach chłopów (313) 104 razy częściej niż w dialogach szlachty (3) pojawia się zrównanie biernika z mianownikiem w odmianie rzeczowników żeńskich i męskich na **-a**. Z kolei szlachcice (91) dwa razy częściej niż chłopci (42) stosują w swych konwersacjach końcówkę **-y (i)** w mianowniku l.mn. rzeczowników męskich. Natomiast chłopci (87) w swej mowie częściej niż szlachta (51) stosują żeńską odmianę męskich imion zdrobniałych na **-a-** gdzie mianownik l.p. przyjmuje końcówkę **-a**. W konwersacjach chłopów (41) zanotowano częstsze występowanie wahań końcówek **-owi/-u**, u szlachciców takie wahania pojawiają się 31 razy. Z kolei wypowiedzi szlachciców (30) w porównaniu do mowy chłopów (22) są urozmaicone częstszym występowaniem końcówki **-ów**, w dopełniaczu l.mn. rzeczowników męskich, żeńskich oraz nijakich.

Analizując odmianę rzeczownika pośród poszczególnych narodowości należy stwierdzić, iż wypowiedzi Polaków najliczniej obfitują we wszelkie zjawiska fleksyjne charakterystyczne dla polszczyzny kresowej. Przedstawię tylko te aspekty, które pojawiają się w wypowiedziach osób należących do innej, niż polska, narodowości. W wypowiedziach Kozaków wyodrębniono: końcówkę **-y (i)** w mianowniku l.mn. rzeczowników męskich (1) oraz żeńską odmianę męskich imion zdrobniałych na **-a-** przyjęcie przez mianownik l.p. końcówki **-a** (1). Z kolei dialogi Żydów charakteryzują się: zrównaniem biernika z mianownikiem w odmianie rzeczowników żeńskich i męskich na **-a** (2). Natomiast w konwersacjach Rosjan zanotowano: końcówkę **-y (i)** w mianowniku l.mn. rzeczowników męskich (3), końcówkę **-ów** występującą w dopełniaczu l.mn. rzeczowników męskich, żeńskich oraz nijakich (1) oraz żeńską odmianę męskich imion zdrobniałych na **-a-** przyjęcie przez mianownik l.p. końcówki **-a** (1). Z kolei w dialogach Białorusinów wyróżniono: końcówkę **-y (i)** w mianowniku l.mn. rzeczowników męskich (4), końcówkę **-ów** występującą w dopełniaczu l.mn. rzeczowników męskich, żeńskich oraz nijakich (1), wahania końcówek **-owi/-u** występujące w celowniku l.p. rzeczowników męskich (1), żeńską odmianę męskich imion zdrobniałych na **-a-** przyjęcie przez mianownik l.p. końcówki **-a** (3), końcówkę **-i** w dopełniaczu l.p. męskich, zdrobniałych imion (2) oraz końcówkę **-ę** w bierniku l.p. męskich zdrobniałych imion na **-a** (1).

Z powodu bardzo dużej liczby miejscowości w powieściach Czarnyszewicza, w niniejszej dysertacji przedstawiono tylko te, w których najczęściej występują dane zjawiska związane z fleksją rzeczowników. Mieszkańcy Smolarni w swych konwersacjach najczęściej stosują: końcówkę **-y (i)** w mianowniku l.mn. rzeczowników męskich (63), końcówkę **-owie** w mianowniku l.mn. rzeczowników męskich (1), końcówkę **-a** w dopełniaczu l.p. rzeczowników męskich (2), końcówkę **-ów** występującą w dopełniaczu l.mn. rzeczowników męskich, żeńskich oraz nijakich (16), zastąpienie końcówki biernika przez formę dopełniacza (1), końcówkę **-yma** w narzędniku l.mn. rzeczowników męskich, żeńskich oraz nijakich (2), końcówkę **-i** w dopełniaczu l.p. męskich zdrobniałych imion (8), końcówkę **-ę** w bierniku l.p.

męskich zdrobniałych imion na **-a** (8) oraz końcówkę **-ą** w narzędniku l.p. męskich imion zdrobniałych na **-a** (2). Natomiast w wypowiedziach mieszkańców Mieżonki najczęściej pojawiają się: wahania końcówek **-owi/-u** występujące w celowniku l.p. rzeczowników męskich (25), zrównania biernika z mianownikiem w odmianie rzeczowników żeńskich i męskich na **-a** (204), formy powstałe przez przyjęcie przez rzeczowniki r.n. końcówki r. ż.: **-i** (2), **-y** (4) oraz formy zawierające końcówkę wołacza męskich zdrobniałych imion na **-a**, identyczną jak mianownik (6). Co więcej, mieszkańcy Wiktosina najczęściej posługują się żeńską odmianą męskich imion zdrobniałych na **-a** – przyjęciem przez mianownik l.p. końcówki **-a** (41).

b) odmiana przymiotnikowo- zaimkowa,

Analizując wypowiedzi kobiet i mężczyzn można zaobserwować, iż zarówno mężczyźni, jak i kobiety bardzo często stosują w swych wypowiedziach dłuższe formy zaimków osobowych w celowniku i bierniku l.p. Mężczyźni prawie trzykrotnie częściej (333) posługują się w swych wypowiedziach dłuższymi formami zaimków osobowych; mowa kobiet zawiera 107 takich przykładów. Konwersacje mężczyzn zawierają liczne przykłady (61) użycia biernika l.p. żeńskich zaimków identycznego z mianownikiem; w konwersacjach kobiet zanotowano 29 przykładów takiego użycia. Mowa mężczyzn- bohaterów powieści Czarnyszewicza została wzbogacona 60 przykładami form biernika l.p. żeńskich przymiotników identycznego z mianownikiem; podczas, gdy w konwersacjach kobiet zanotowano 18 przykładów występowania takiej formy. Co więcej, w dialogach mężczyzn zaobserwowano dość liczne (42) przykłady zastosowania niezłożonej odmiany przymiotnika w mianowniku- bierniku l.p. r.m.; mowa kobiet zawiera jedynie 6 przykładów występowania takiej odmiany.

Badając dialogi osób starszych oraz młodszych zanotowano, iż osoby starsze najczęściej stosują dłuższe formy zaimków osobowych w celowniku i bierniku l.p. (193). Osoby starsze dość często używają także w swych dialogach form biernika l.p. żeńskich przymiotników (47) oraz zaimków (38) identycznego z mianownikiem. Z kolei w dialogach osób młodszych- podobnie, jak i starszych- najczęściej pojawiają się dłuższe formy zaimków osobowych w celowniku i bierniku (217). Osoby młodsze często stosują biernik l.p. żeńskich zaimków identyczny z mianownikiem (52). W dialogach osób młodszych można zauważyć występowanie niezłożonej odmiany przymiotnika w mianowniku- bierniku l.p. r.m. (36).

Analizując wypowiedzi osób wykształconych oraz analfabetów należy stwierdzić, że obie grupy społeczne najczęściej w swoich wypowiedziach stosują dłuższe formy zaimków osobowych w celowniku i bierniku; analfabeci posługują się tymi formami ponad dwukrotnie częściej (287); natomiast osoby wykształcone- 123 razy. Analfabeci często stosują w swoich dialogach biernik l.p. żeńskich zaimków (86) oraz przymiotników (74) identyczny z mianownikiem. W wypowiedziach osób wykształconych zanotowano po cztery przykłady występowania form biernika l.p. żeńskich zaimków oraz przymiotników identycznego z mianownikiem. Zarówno w mowie analfabetów (31), jak i osób wykształconych (34) w miarę często pojawia się niezłożona odmiana przymiotnika w mianowniku- bierniku l.p. r.m.

Badając wypowiedzi magnatów, szlachty oraz chłopów należy stwierdzić, iż magnaci spośród wszystkich zjawisk dotyczących odmiany przymiotnikowo- zaimkowej posłużyli się

w swych wypowiedziach dwoma przykładami dłuższych form zaimków osobowych w celowniku i bierniku l.p. Warto zaznaczyć, iż szlachcice (430) oraz chłopci (448) w swych konwersacjach najczęściej stosują wspomniane dłuższe formy zaimków osobowych w celowniku oraz bierniku. Co więcej, chłopci w swych dialogach często używają biernika l.p. żeńskich zaimków (89) – (u szlachciców odnotowano 1 przykład takiej formy) oraz form przymiotnika (75) identycznego z mianownikiem (u szlachty zanotowano 3 przykłady). Z kolei szlachta (41) sześciokrotnie częściej niż chłopci (7) posługuje się w swych konwersacjach niezłożoną odmianą przymiotnika w mianowniku- bierniku l.p. r.m. Należy dodać, że chłopci (30) trzydzieści razy częściej używają w swej mowie formy przymiotnika typu **ichny**, podczas, gdy w wypowiedziach szlachty pojawia się ona tylko raz. Z kolei szlachcice (31) bardzo często stosują innowacyjną końcówkę **-ą** w bierniku l.p. r.ż. zaimka *ten*, podczas, gdy w konwersacjach chłopów taka końcówka w tej formie nie pojawia się w ogóle.

Analizując odmianę przymiotnikowo- zaimkową polszczyzny kresowej wśród poszczególnych narodowości należy stwierdzić, iż wypowiedzi Polaków najliczniej obfitują we wszelkie zjawiska fleksyjne charakterystyczne dla polszczyzny kresowej. Przedstawię tylko te aspekty, które pojawiają się w wypowiedziach osób należących do innej, niż polska, narodowości. W wypowiedziach Kozaków nie wyodrębniono ani jednej egzemplifikacji dotyczącej analizowanego zagadnienia. Z kolei w dialogach Żydów zanotowano: biernik l.p. żeńskich przymiotników identyczny z mianownikiem (1). Natomiast mowa Rosjan zawiera takie elementy polszczyzny kresowej, dotyczące fleksji przymiotnikowo- zaimkowej: niezłożoną odmianę przymiotnika w mianowniku- bierniku l.p. r.m. (2), dłuższe formy zaimków osobowych w celowniku i bierniku l.p. (3) oraz zaimek **-inszy** (1). Natomiast konwersacje Białorusinów są urozmaicone elementami, takimi jak: niezłożona odmiana przymiotnika w mianowniku- bierniku l.p. r.m., stosowanie form przymiotnika **-ichny** (2), zastosowanie biernika l.p. żeńskich zaimków identycznego z mianownikiem (1) oraz dłuższe formy zaimków osobowych w celowniku i bierniku l.p. (19).

Z powodu bardzo dużej liczby miejscowości w powieściach Czarnyszewicza, w niniejszej dysertacji przedstawiono tylko te, w których najczęściej występują badane zjawiska związane z fleksją przymiotnikowo- zaimkową. W konwersacjach Smolarzan najliczniej występują: przykłady niezłożonej odmiany przymiotnika w mianowniku- bierniku l.p. r.m. (17), formy zawierające końcówkę **-e** zaimków twardotematowych r.n. (*te, tamte, same*), występującą w mianowniku- bierniku (12), formy zawierające innowacyjną końcówkę **-ą** w bierniku l.p. r.ż. zaimka *ten* (23) oraz dłuższe formy zaimków osobowych w celowniku i bierniku l.p. (88). Z kolei w dialogach mieszkańców Mieżonki najczęściej pojawia się: biernik l.p. żeńskich przymiotników (46) oraz zaimków (34) identyczny z mianownikiem oraz forma przymiotnika typu: **-ichny** (14).

c) odmiana czasowników;

Analizując wypowiedzi kobiet i mężczyzn stwierdzono, iż najczęściej stosują w swych wypowiedziach formy osobowe czasownika razem z odpowiednim zaimkiem osobowym; u mężczyzn taka struktura pojawia się ponad trzykrotnie częściej (mężczyźni (1260); kobiety (403)). W wypowiedziach mężczyzn bardzo często pojawia się swobodne użycie cząstki **-by** (605 razy), podczas, gdy w mowie kobiet taka forma występuje 163 razy. Dialogi kobiet i

mężczyzn są licznie wzbogacone formami analitycznymi- bezkońcówkowymi, typu: *ja była, my jedli*. W tym przypadku również mowa mężczyzn zawiera ponad trzykrotnie więcej przykładów takich form w porównaniu do wypowiedzi kobiet (mężczyźni (481); kobiety (139)). W dialogach kobiet i mężczyzn można zaobserwować liczne przykłady unieruchomienia w czasie przeszłym końcówek po czasowniku z dodaniem przy nim odpowiedniego zaimka osobowego. W wypowiedziach mężczyzn taka struktura pojawia się ponad dwukrotnie częściej (mężczyźni (275); kobiety (116)). Konwersacje mężczyzn są wzbogacone przez bardzo częste stosowanie końcówki 1. os. l.mn. **-m** w czasie teraźniejszym (253); w dialogach kobiet taka forma pojawia się 43 razy. Mężczyźni często posługują się także szykiem zupełnie swobodnym, występującym w czasie przeszłym (180); w dialogach kobiet taka forma pojawia się 43 razy. Mężczyźni również dość często stosują w swych konwersacjach unieruchomienie morfemu *-by* po czasowniku (110) oraz zanik *-y* w częstce *-by* (77). W wypowiedziach kobiet wspomniane formy pojawiają się nieco rzadziej; zanik *-y* w częstce *-by* (30 razy), natomiast unieruchomienie morfemy *-by* po czasowniku- 27 razy.

Badając wypowiedzi osób starszych zanotowano, iż najczęściej stosują oni w swych konwersacjach formy osobowe czasownika razem z odpowiednim zaimkiem osobowym (808). Częstka *-by* użyta w sposób swobodny pojawia się w dialogach „seniorów” 381 razy, natomiast w mowie osób młodszych- 387 razy. Osoby starsze dość często używają w swoich konwersacjach form analitycznych- bezkońcówkowych, typu: *ja była, my jedli* (304) oraz szyku zupełnie swobodnego, występującego w czasie przeszłym (180). Bohaterowie Czarnyszewicza powyżej czterdziestego roku życia dość często w swoich wypowiedziach unieruchamiają w czasie przeszłym końcówki po czasowniku, dodając do niego odpowiedni zaimek osobowy (172) oraz stosują końcówkę 1.os. l.mn. **-m** w czasie teraźniejszym (118), która w wypowiedziach osób młodszych pojawia się 178 razy. Dialogi osób starszych są również urozmaicone unieruchomieniem morfemu *-by* po czasowniku (41) oraz zanikiem *y* w częstce *-by* (40). Osoby młodsze podobnie zresztą, jak i seniorzy najczęściej stosują w swych wypowiedziach formy osobowe czasownika razem z odpowiednim zaimkiem osobowym (855). Formy analityczne- bezkońcówkowe pojawiają się w dialogach osób młodszych 316 razy. W czasie przeszłym młodzi bohaterowie Czarnyszewicza często unieruchamiają końcówki po czasowniku, dodając do niego odpowiedni zaimek osobowy (219 razy). Osoby młodsze w swych wypowiedziach dość często stosują w czasie przeszłym szyk zupełnie swobodny (137) oraz unieruchamiają morfem *-by* po czasowniku (96). Zanik *-y* w częstce *-by* zanotowano w wypowiedziach osób młodszych 67 razy.

Analizując wypowiedzi osób wykształconych oraz analfabetów zanotowano, że osoby niewykształcone najczęściej stosują w swoich wypowiedziach formy osobowe czasownika razem z odpowiednim zaimkiem osobowym (1327)- prawie czterokrotnie częściej niż osoby wykształcone (336). Analfabeci bardzo często posługują się w swych dialogach swobodnym użyciem częstki *-by* (399), podczas gdy w mowie osób wykształconych zanotowano 369 przykładów swobodnego użycia częstki **-by**. Często w wypowiedziach osób niewykształconych pojawiają się formy analityczne- bezkońcówkowe (389), uobecniające się także w mowie osób wykształconych (231). Osoby niewykształcone unieruchamiają w swych dialogach w czasie przeszłym końcówki po czasowniku, dodając do niego odpowiedni zaimek osobowy (300); co w mowie osób wykształconych pojawia się 91 razy. Analfabeci często stosują w swych konwersacjach końcówkę 1.os. l.mn. **-m** w czasie teraźniejszym (222), która w mowie osób wykształconych pojawia się 74 razy. Osoby niewykształcone

bardzo często stosują w czasie przeszłym szyk zupełnie swobodny (207), który w wypowiedziach osób wyedukowanych pojawia się 110 razy. W konwersacjach osób niepotrafiących czytać, pisać dość często występuje zanik *-y* w części *-by* (93), z kolei u osób wyedukowanych taka forma pojawia się 14 razy. Dialogi analfabetów zawierają liczne przykłady unieruchomienia morfemu *-by* po czasowniku (60), natomiast w mowie osób wyedukowanych zanotowano więcej takich form- 77. Warto zaznaczyć, że osoby wykształcone posługują się częściej czasem zaprzeszłym (18), natomiast w konwersacjach analfabetów formy czasu zaprzeszłego pojawiają się 12 razy. Należy podkreślić, iż niektórzy bohaterowie- m.in. Wincusia Karczewska, będąc osobą niewyedukowaną nie posługuje się w swych konwersacjach czasem zaprzeszłym. Wspomniana bohaterka podejmuje naukę, uczy się pilnie i wytrwale. Jako osoba potrafiąca czytać oraz pisać w swych konwersacjach posługuje się czasem zaprzeszłym.

Badając wypowiedzi magnatów, szlachty oraz chłopów należy stwierdzić, iż magnaci spośród wszystkich zjawisk dotyczących odmiany czasowników posłużyli się trzykrotnie formami osobowymi czasownika razem z odpowiednim zaimkiem osobowym. W ich mowie również trzykrotnie pojawiła się częśćka *-by* użyta w sposób swobodny. Formy osobowe czasownika stosowane razem z odpowiednim zaimkiem osobowym najczęściej pojawiają się w wypowiedziach chłopów (1022) oraz dwukrotnie rzadziej w wypowiedziach szlachty (638). Natomiast częśćka *-by* zastosowana w sposób swobodny pojawia się sześciokrotnie częściej w wypowiedzi szlachty (663)- (u chłopów zanotowano 102 przykłady zastosowania wspomnianej części). Chłopi (332) oraz szlachcice (288) dość często w swoich konwersacjach stosują formy analityczne- bezkońcówkowe, typu *ja była, my jedli*. Szlachcice (318) w swych wypowiedziach czterokrotnie częściej niż chłopci (73) unieruchamiają końcówki po czasowniku w czasie przeszłym, z dodaniem przy nim odpowiedniego zaimka osobowego. Ponadto, szlachcice (299) szesnastokrotnie częściej niż chłopci (18) stosują w czasie przeszłym szyk zupełnie swobodny. Co więcej, chłopci (173) częściej niż szlachcice (123) stosują w swych dialogach końcówkę 1. os. l.mn. *-m* w czasie teraźniejszym. Morfem *-by* w konwersacjach szlachty zostaje unieruchomiony po czasowniku 126 razy, podczas, gdy w mowie chłopów- 11 razy. Natomiast samogłoska *-y* w części *-by* w wypowiedziach chłopów zanika 106 razy, zaś w dialogach szlachty- raz.

Analizując odmianę czasowników charakterystyczną dla polszczyzny kresowej wśród poszczególnych narodowości należy stwierdzić, iż wypowiedzi Polaków najliczniej obfitują we wszelkie zjawiska fleksyjne charakterystyczne dla polszczyzny kresowej. Przedstawię tylko te aspekty, które pojawiają się w wypowiedziach osób należących do innej, niż polska, narodowości. Wypowiedzi Kozaków charakteryzują się: używaniem form osobowych czasownika razem z odpowiednim zaimkiem osobowym (28), unieruchomieniem końcówek po czasowniku w czasie przeszłym z dodaniem przy nim odpowiedniego zaimka osobowego (1), występowaniem form analitycznych- bezkońcówkowych (1) oraz swobodnym użyciem części *-by* (2). Z kolei dialogi Żydów zawierają elementy polszczyzny kresowej, takie jak: używanie form osobowych czasownika razem z odpowiednim zaimkiem osobowym (36), unieruchomienie końcówek po czasowniku w czasie przeszłym, z dodaniem przy nim odpowiedniego zaimka osobowego (2), formy analityczne- bezkońcówkowe (3) oraz swobodne użycie części *-by* (2). Natomiast w konwersacjach Rosjan zanotowano: stosowanie końcówki 1.os. l.mn. *-m* w czasie teraźniejszym (3); używanie form osobowych czasownika razem z odpowiednim zaimkiem osobowym (22), unieruchomienie końcówek po czasowniku w czasie przeszłym z dodaniem przy nim odpowiedniego zaimka osobowego

(4), formy analityczne- bezkońcówkowe (10), swobodne użycie cząstki **-by** (5) oraz użycie cząstki **-by** przedczasownikowe, z pominięciem końcówki osobowej, ale z obligatoryjnym zaimkiem (1). Z kolei Białorusini, posługują się elementami charakterystycznymi dla polszczyzny kresowej, takimi jak: wahania przyrostków **-i, -e** w bezokoliczniku (1), stosowanie końcówki 1.os. l.mn. **-m** w czasie teraźniejszym (4), używanie form osobowych czasownika razem z odpowiednim zaimkiem osobowym (96), występowanie szyku zupełnie swobodnego, występującego w czasie przeszłym (9), unieruchomienie końcówek po czasowniku w czasie przeszłym, z dodaniem przy nim odpowiedniego zaimka osobowego (16), formy bezkońcówkowe w trybie warunkowym, z obligatoryjnym zaimkiem i cząstką **-by** po czasowniku (1), unieruchomienie morfemu **-by** po czasowniku (3), swobodne użycie cząstki **-by** (8), użycie cząstki **-by** przedczasownikowe, z pominięciem końcówki osobowej, ale z obligatoryjnym zaimkiem (1), podwojenie cząstki **-by** przed i po czasowniku (1) oraz zanik **-y** w cząstce **-by** (2).

Z powodu bardzo dużej liczby miejscowości w powieściach Czarnyszewicza, w niniejszej dysertacji przedstawiono tylko te, w których najczęściej występują dane zjawiska związane z fleksją czasowników. Mieszkańcy Smolarni najczęściej posługują się w swych wypowiedziach: stosowaniem form osobowych czasownika razem z odpowiednim zaimkiem osobowym (315), występowaniem końcówki **-m** w 1.osobie l.mn. czasu przeszłego (140), unieruchomieniem końcówek po czasowniku w czasie przeszłym z dodaniem przy nim odpowiedniego zaimka osobowego (138), czasem zaprzeszłym (20), kontynuowaniem staropolskich funkcji tworzenia imiesłowów na **-wszy** od tematu czasowników niedokonanych (4), obecnością w trybie warunkowym końcówki: **-m, -ś, -ście, -śmy** przy czasowniku w czasie przeszłym (4), unieruchomieniem morfemu **-by** po czasowniku (74) oraz swobodnym użyciem cząstki **-by** (387). Natomiast osoby mieszkające w Mieżonce najczęściej posługują się: stosowaniem końcówki 1.os. l.mn. **-m** w czasie teraźniejszym (97), formami analitycznymi- bezkońcówkowymi, typu: *ja była, my jedli* (183), mieszaniem w l.mn. zakończeń rodzajowych męskoosobowych i niemęskoosobowych (15), stosowaniem regionalnych użyc imiesłowów, aby wyrazić czas przeszły dokonany (14) oraz czas zaprzeszły (7), zanikiem **-y** w cząstce **-by** (38).

3. Właściwości składniowe

Analizując właściwości składniowe w wypowiedziach mężczyzn i kobiet należy stwierdzić, iż mężczyźni w swych konwersacjach często stosują zmianę rzędu przyminka oraz samego przyminka (55), z kolei u kobiet taka struktura występuje 14 razy. W miarę często w konwersacjach mężczyzn pojawia się celownik posiadania- *dativus possessivus*, typu: *być komuś* ‘mieć’ (39); u kobiet taka struktura występuje 5 razy. W mowie mężczyzn zanotowano także w miarę licznie występujące struktury zawierające: zmianę przyminka bez zmiany rzędu (27 razy)- u kobiet (11) oraz niewłaściwe użycie rodzaju przydawki określającej rzeczownik (20)- u kobiet (0).

Badając wypowiedzi osób starszych oraz młodszych zanotowano, iż w mowie osób młodszych (67) oraz starszych (64) najczęściej pojawia się konstrukcja *u niego jest+ mianownik* zamiast polskiego *ma+ biernik*. W wypowiedziach osób młodszych dość często

pojawia się także zmiana rzędu przyimka oraz samego przyimka (41)- w konwersacjach osób starszych taka struktura występuje rzadziej (28 razy).

Analizując wypowiedzi osób wykształconych oraz analfabetów należy podkreślić, że osoby niewykształcone często posługują się konstrukcją *u niego jest + mianownik* zamiast polskiego *ma + biernik* (74), konstrukcja ta często pojawia się także w wypowiedzi osób wykształconych (57). Osoby niepotrafiące czytać, pisać w swoich dialogach stosują zmianę rzędu przyimka oraz samego przyimka (43), wspomniana struktura występuje w mowie osób wykształconych 26 razy. Co więcej, osoby niewykształcone posługują się dość często konstrukcją z przyimkiem *dla + dopełniacz*, stosowaną obocznie do przyczasownikowego celownika (39). Wspomniana konstrukcja u osób wykształconych pojawia się 17 razy.

Badając wypowiedzi magnatów, szlachty oraz chłopów należy stwierdzić, iż magnaci spośród wszystkich zjawisk dotyczących właściwości składniowych posłużyli się w swych konwersacjach tylko jednym przykładem konstrukcji z przyimkiem *dla + dopełniacz* stosowanej obocznie do przyczasownikowego celownika. Wspomniana konstrukcja najczęściej występuje w wypowiedziach szlachty (36), w mowie chłopów pojawi się ona 19 razy. Dialogi szlachty (82) najliczniej zawierają konstrukcję *u niego jest + mianownik* zamiast polskiego *ma + biernik*, w mowie chłopów wspomniana konstrukcja pojawi się 49 razy. Szlachcice (56) bardzo często stosują zmianę rzędu przyimka oraz samego przyimka, u chłopów zjawisko to występuje czterokrotnie rzadziej (13). Co więcej, szlachta (33) trzykrotnie częściej niż chłopci (13) stosuje w swych wypowiedziach konstrukcję z przyimkiem *u + dopełniacz* zamiast kazualnego związku z celownikiem lub dopełniaczem. Ponadto, w dialogach szlachty (25) zanotowano częstsze stosowanie zmian przyimka bez zmiany rzędu; wypowiedzi chłopów zawierają 13 przykładów pojawiania się takiej struktury. Szlachcice (35) często stosują również celownik posiadania- dativus possessivus, typu: *być komuś 'mieć'*, z kolei chłopci posługują się wspomnianą formą dziewięciokrotnie.

Analizując właściwości składniowe (charakterystyczne dla polszczyzny kresowej) wśród poszczególnych narodowości należy stwierdzić, iż wypowiedzi Polaków najliczniej obfitują we wszelkie zjawiska syntaktyczne charakterystyczne dla polszczyzny kresowej. Przedstawię tylko te aspekty, które pojawiają się w wypowiedziach osób należących do innej, niż polska, narodowości. Wypowiedzi Kozaków charakteryzują się: zastosowaniem celownika zamiast biernika (1), występowaniem konstrukcji: *u niego jest + mianownik* zamiast polskiego *ma + biernik* (2), a także zmianą rzędu przyimka oraz samego przyimka (1). Z kolei dialogi Żydów zawierają elementy polszczyzny kresowej, takie jak: niewłaściwe użycie rodzaju przydawki określającej rzeczownik (3), konstrukcja z przyimkiem *dla + dopełniacz* obocznie do przyczasownikowego celownika (1), zmiana rzędu przyimka oraz samego przyimka (1) oraz zmiana przyimka bez zmiany rzędu (1). Natomiast w konwersacjach Rosjan wyodrębniono: zastosowanie narzędnika w dopełnieniach, typu: *służy nauczycielem* 'służy jako ktoś' (1), zastosowanie dopełniacza zamiast biernika (2), konstrukcję z przyimkiem *dla + dopełniacz* obocznie do przyczasownikowego celownika (2), konstrukcję *u niego jest + mianownik* zamiast polskiego *ma + biernik* (1), zmianę rzędu przyimka oraz samego przyimka (1) oraz zmianę przyimka bez zmiany rzędu (1).

Z kolei Białorusini, posłużą się elementami charakterystycznymi dla polszczyzny kresowej, takimi jak: pojawienie się celownika posiadania- dativus possessivus (2), zastosowanie celownika zamiast biernika (1), konstrukcja z przyimkiem *u + dopełniacz* zamiast

kazualnego związku z celownikiem lub dopełniaczem (3), konstrukcja *u niego jest + mianownik* zamiast polskiego *ma + biernik* (4) oraz zmiana przyimka bez zmiany rzędu (1).

Z powodu bardzo dużej liczby miejscowości w powieściach Czarnyszewicza, w niniejszej dysertacji przedstawiono tylko te, w których najczęściej występują dane zjawiska związane z właściwościami składniowymi. Mieszkańcy Smolarni w swych dialogach najczęściej stosują: liczbę pojedynczą czasownika *być* w funkcji liczby mnogiej (10), niewłaściwe użycie rodzaju przydawki określającej rzeczownik (8), narzędnik w dopełnieniach, typu: *służy nauczycielem* ‘służy jako ktoś’ (6), dopełniacz zamiast biernika (6), spójnik *póki* bez *nie* (5), celownik posiadania- dativus possessivus, typu: *być komuś* ‘mieć’ (23), konstrukcję *dla + dopełniacz* obocznie do przyczasownikowego celownika (16), konstrukcję z przyimkiem *u + dopełniacz* zamiast kazualnego związku z celownikiem lub dopełniaczem (14), konstrukcję *u niego jest + mianownik* zamiast polskiego *ma + biernik* (47), zmianę rzędu przyimka oraz samego przyimka (33), a także zmianę przyimka bez zmiany rzędu (11).

4. Słowotwórstwo

Analizując wypowiedzi kobiet i mężczyzn- bohaterów utworów Czarnyszewicza zauważono, że w mowie mężczyzn i kobiet najliczniejszym deminutywnym sufiksem jest: **-ka** (mężczyźni (342); kobiety (160)); na drugim miejscu – sufiks **-ik** (mężczyźni (234); kobiety (105)). Trzecim najliczniej występującym sufiksem deminutywnym, pojawiającym się w konwersacjach obu płci jest: **-ek** (mężczyźni (179); kobiety (70)). W wypowiedziach mężczyzn bardzo często pojawiają się wahania pewnych prefiksów czasownikowych (261 razy), podczas, gdy w mowie kobiet takie formy występują 49 razy. Wypowiedzi mężczyzn zawierają abstrakta odprzymiotnikowe z sufiksem **-ość** (53); natomiast w konwersacjach kobiet zanotowano 17 przykładów takich form. Często pojawiającym się formantem zdrabniającym, zarówno u mężczyzn, jak i u kobiet jest **-eczka** (mężczyźni (83); kobiety (77)). Co więcej, regionalnym formantem w deminutywach męskich często stosowanym w wypowiedziach kobiet i mężczyzn jest **-ko** (kobiety (55); mężczyźni (104)). Innym sufiksem występującym w imionach męskich, a w miarę często stosowanym w mowie mężczyzn jest **-uk** (41); u kobiet taka forma pojawia się 11 razy.

Badając wypowiedzi osób starszych oraz młodszych stwierdzono, iż zarówno w mowie osób starszych, jak i młodszych najczęściej pojawia się sufiks deminutywny **-ka** (osoby starsze (141); osoby młodsze (355)) oraz **-ek** (osoby starsze (82); osoby młodsze (187)). W wypowiedziach osób młodszych bardzo często pojawia się sufiks deminutywny **-ik** (292), który w konwersacjach starszych bohaterów Czarnyszewicza zanotowano 45 razy. W mowie osób młodszych bardzo często występują wahania pewnych prefiksów czasownikowych (219), które w wypowiedziach osób starszych pojawiają się 98 razy. Osoby młodsze często stosują zdrobnienia z formantem **-eczka** (116), który w wypowiedziach starszych bohaterów Czarnyszewicza pojawia się 46 razy. Co więcej, osoby młodsze często używają w swoich konwersacjach regionalnego formantu w deminutywach męskich **-ko** (117), który u starszych bohaterów Czarnyszewicza pojawia się 23 razy. Abstrakta odprzymiotnikowe z sufiksem **-ość** pojawiają się w wypowiedziach osób młodszych 60 razy, zaś w mowie osób starszych trzykrotnie mniej – 20 razy. Osoby młodsze dość często stosują w swoich konwersacjach sufiks **-uk** pojawiający się w imionach męskich 44 razy oraz sufiks **-eńki** zanotowany w

przymiotnikach o znaczeniu pieszczotliwym 39 razy. Dla porównania, w mowie osób starszych sufiks **-uk**, występujący w męskich imionach pojawia się 11 razy, natomiast występujący w przymiotnikach o znaczeniu pieszczotliwym sufiks **-eńki**, w wypowiedziach osób starszych zanotowano 17 razy.

Analizując mowę osób wykształconych oraz analfabetów należy stwierdzić, że najliczniej występującym sufiksem deminutywnym u obu grup społecznych jest **-ka** (analfabeci (292); osoby wykształcone (204)). Licznie występującymi sufiksami deminutywnymi w wypowiedziach obu grup społecznych są również: **-ik** (osoby wykształcone (120); analfabeci (217)), **-ek** (osoby wykształcone (103); analfabeci (166)). W wypowiedziach analfabetów oraz osób wyedukowanych odnajdziemy bardzo dużo przykładów wahań pewnych prefiksów czasownikowych (analfabeci (182); osoby wykształcone (135)). U analfabetów trzykrotnie częściej pojawiają się zdrobnienia z formantem **-ecz** (113), u osób wyedukowanych taki formant występuje 49 razy. Osoby wykształcone oraz niewyedukowane dość często posługują się w swych dialogach regionalnym formantem **-ko** w deminutywach męskich (osoby wykształcone (75); analfabeci (65)). W dialogach analfabetów zanotowano dość liczne przykłady występowania sufiksu **-ość**, tworzącego abstrakta odprzymiotnikowe (48), u osób wyedukowanych sufiks ten pojawia się 32 razy.

Badając wypowiedzi magnatów, szlachty oraz chłopów należy stwierdzić, iż magnaci spośród wszystkich zjawisk dotyczących słowotwórstwa posłużyli się w swych dialogach trzema przykładami sufiksu deminutywnego **-ek** oraz dwoma przykładami sufiksu deminutywnego **-ka**. W wypowiedziach magnatów zanotowano również dwa przykłady regionalnego formantu **-ko** w deminutywach męskich; co więcej mowa wielkich ziemian wzbogacona jest również: dwoma przykładami sufiksu **-eńki**, jednym przykładem wahań prefiksu czasownikowego **-po**, jednym przykładem prefiksальной formy czasownikowej, będącej wpływem wschodniosłowiańskim oraz dwoma przykładami występowania sufiksu **-ość** w abstraktach odprzymiotnikowych. W wypowiedziach szlachty najliczniej występuje sufiks deminutywny **-ka** (372), który w dialogach chłopów pojawia się 122 razy. Z kolei w konwersacjach chłopów dominującym sufiksem deminutywnym jest **-ik** (334), który w mowie szlachty pojawia się tylko 3 razy. Szlachcice bardzo często stosują regionalny formant w deminutywach męskich **-ko** (138), podczas, gdy w wypowiedziach chłopów nie pojawia się on w ogóle. W wypowiedziach szlachty (269) pięciokrotnie częściej niż w mowie chłopów (49) pojawiają się wahania pewnych prefiksów czasownikowych. Co więcej szlachta (241) pięciokrotnie częściej niż chłopci (25) posługuje się w swych konwersacjach sufiksem deminutywnym **-ek**. Z kolei chłopci (117) w swych dialogach używają ponad dwukrotnie częściej w porównaniu do szlachty (45) zdrobnień z formantem **-ecz**. Natomiast szlachcice (69) ośmiokrotnie częściej niż chłopci (9) stosują w swych konwersacjach abstrakta odprzymiotnikowe z sufiksem **-ość**. Szlachcice bardzo często używają archaicznych form czasowników bez prefiksu (59), w mowie chłopów zanotowano jeden przykład stosowania takich form. Ponadto szlachta (46) pięciokrotnie częściej niż chłopci (9) stosuje formy stopnia wyższego z przyrostkiem **-ejsz(y)**.

Analizując właściwości słowotwórcze (charakterystyczne dla polszczyzny kresowej) wśród poszczególnych narodowości należy stwierdzić, iż wypowiedzi Polaków najliczniej obfitują we wszelkie zjawiska słowotwórcze charakterystyczne dla polszczyzny kresowej. Przedstawię tylko te aspekty, które pojawiają się w wypowiedziach osób należących do innej, niż polska, narodowości. Wypowiedzi Kozaków charakteryzują się: wystąpieniem deminutywu **-ka** (1), zdrobieniem z formantem **-uszk** (1) oraz archaiczną formą

czasownika bez prefiksu (1). Z kolei dialogi Żydów zawierają elementy polszczyzny kresowej, takie jak: formacja deminutywna **-ka** (1) oraz **-ko** (1), a także zdrobnienie z formantem **-ecz** (1). Natomiast w konwersacjach Rosjan wyodrębniono: formację deminutywną: **-ek** (3), **-ka** (1); sufiks **-eńki** (3); wahania przyrostków przysłówkowych **-e//o** (1); wahania pewnych prefiksów czasownikowych (3); archaiczne formy czasowników bez prefiksu (2); abstrakta odprzymiotnikowe z sufiksem **-ość** (1) oraz formy stopnia wyższego z przyrostkiem **-ejsz(y)** (1). Z kolei Białorusini, posługują się elementami charakterystycznymi dla polszczyzny kresowej, takimi jak: produktywność formacji deminutywnych: **-ek** (2), **-ka** (6) oraz **-ik** (20); zdrobnienia z formantem **-ecz** (7); sufiks **-eńki** (3); wahania pewnych prefiksów czasownikowych (3); archaiczne formy czasowników bez prefiksu (1), abstrakta odprzymiotnikowe z sufiksem **-ość** (1); występowanie sufiksu **-stwo//ctwo** w abstraktach i nazwach czynności (1) oraz formy stopnia wyższego z przyrostkiem **-ejszy** (3).

Z powodu bardzo dużej liczby miejscowości w powieściach Czarnyszewicza, w niniejszej dysertacji przedstawiono tylko te, w których najczęściej występują dane zjawiska związane ze słowotwórstwem. Mieszkańcy Smolarni w swoich wypowiedziach najczęściej stosują: produktywność formacji deminutywnych **-ek** (105), **-ka** (147), **-ko** (15), **-ik** (209), zdrobnienia z formantami: **-asz** (2), **-ulka** (4), **-eń** (20), regionalne formanty w deminutywach męskich **-ko** (63), **-uńko** (16), **-uk** (2), sufiks deminutywno-hipokorystyczny **-unio** (3), wahania przyrostków przysłówkowych **-e//o** (8), wahania pewnych prefiksów czasownikowych (161), archaiczne formy czasowników bez prefiksu (21), prefiksalne formy czasownikowe będące wpływem wschodniosłowiańskim (4), rzeczowniki z przyrostkiem **-ec** (8), sufiks **-yna** (8), abstrakta odprzymiotnikowe z sufiksem **-ość** (54), sufiks **-stwo//ctwo** w abstraktach i nazwach czynności (16), przyrostek **-owat(y)** w przymiotnikach i przysłówkach o niepełnym zakresie intensywności (7), przymiotniki z przyrostkiem **-any**, będące najczęściej nazwami materiałowymi (6), formy stopnia wyższego z przyrostkiem **-ejsz(y)** (26) oraz zaimek *który* z częstką **-en** (3). Z kolei w wypowiedziach mieszkańców Miezonki najliczniej pojawi się: regionalny sufiks **-icha//ycha** w nazwiskach żon (3), zdrobnienie z formantem **-ecz** (31) oraz sufiks **-ińki** (11).

5. Słownictwo

Badając wypowiedzi mężczyzn i kobiet należy stwierdzić, iż najliczniejszą grupę wyrazów, stosowaną zarówno w mowie kobiet, jak i mężczyzn stanowią regionalizmy - choć konwersacje mężczyzn zawierają ich czterokrotnie więcej (mężczyźni (1050); kobiety (246)). W mowie mężczyzn na drugim miejscu pod względem liczebności występowania znajdują się rusycyzmy (497), zaś na trzecim- białorutenizmy (296). W mowie kobiet drugie miejsce pod względem liczebności występowania zajmują białorutenizmy (150), zaś trzecie- rusycyzmy (97). Pozostałe zapożyczenia zanotowane w wypowiedziach kobiet i mężczyzn to nieliczne, jednostkowe przykłady.

Analizując konwersacje osób starszych oraz młodszych stwierdzono, iż zarówno w mowie osób starszych, jak i młodszych dominują regionalizmy (osoby młodsze (736); osoby starsze (560)). U obu grup wiekowych na drugim miejscu pod względem częstości stosowania znajdują się rusycyzmy (osoby starsze (268); osoby młodsze (326)); zaś na trzecim miejscu znajdują się białorutenizmy (osoby starsze ((184); osoby młodsze (262)). Osoby starsze oraz

osoby młodsze dość często stosują archaizmy (osoby starsze (77); osoby młodsze (91)). Ponadto osoby młodsze używają germanizmów 27 razy, natomiast w konwersacjach osób starszych pojawia się tylko jeden germanizm.

Analizując słownictwo osób wykształconych oraz analfabetów należy stwierdzić, że osoby wykształcone w porównaniu do analfabetów trzykrotnie rzadziej posługują się: regionalizmami (osoby wykształcone (330); analfabeci (966)), rusycyzmami (osoby wykształcone (141); analfabeci (453)), białorutenizmami (osoby wykształcone (117); analfabeci (329)) oraz archaizmami (osoby wykształcone (46); analfabeci (122)). Co więcej, w mowie osób wykształconych pojawiają się latynizmy (6), których brak w wypowiedziach osób niepiśmiennych.

Badając wypowiedzi magnatów, szlachty oraz chłopów należy stwierdzić, iż magnaci w swych wypowiedziach posłużyli się dwoma przykładami regionalizmów oraz jednym przykładem białorutenizmu. Należy zaznaczyć, że szlachta w porównaniu do chłopów posługuje się: dwukrotnie częściej regionalizmami (szlachta (899); chłopci (395)); oraz archaizmami (szlachta (110); chłopci (58)). Ponadto szlachta trzykrotnie częściej niż chłopci stosuje w swych dialogach białorutenizmy (szlachta (333); chłopci (112)), a także czterokrotnie częściej niż chłopci –rusycyzmy (szlachta (481); chłopci (113)).

Analizując właściwości leksykalne (charakterystyczne dla polszczyzny kresowej) wśród poszczególnych narodowości należy stwierdzić, iż wypowiedzi Polaków najliczniej obfitują w słownictwo charakterystyczne dla polszczyzny kresowej. Przedstawię tylko te aspekty, które pojawiają się w wypowiedziach osób należących do innej, niż polska, narodowości. Wypowiedzi Kozaków charakteryzują się występowaniem: regionalizmów (11); białorutenizmów (1), rusycyzmów (7) oraz archaizmów (3). Natomiast dialogi Żydów obfitują w: regionalizmy (5), białorutenizmy (1), rusycyzmy (7), germanizmy (1) oraz archaizmy (2). Z kolei konwersacje Rosjan zawierają: regionalizmy (31), białorutenizmy (9), rusycyzmy (14) oraz archaizmy (5). Natomiast bohaterowie powieści Czarnyszewicza, którzy są z pochodzenia Białorusinami stosują w swych wypowiedziach: regionalizmy (55); białorutenizmy (24), rusycyzmy (24), germanizmy (2), idyszyzmy (1), ukrainizmy (1) oraz archaizmy (10).

Z powodu bardzo dużej liczby miejscowości w powieściach Czarnyszewicza, w niniejszej dysertacji przedstawiono tylko tę, w której badane słownictwo występuje najliczniej. Mieszkańcy Smolarni najczęściej w swych wypowiedziach stosują: regionalizmy (578), rusycyzmy (284), białorutenizmy (133), germanizmy (6), ukrainizmy (6) oraz archaizmy (58).

VI. Wnioski końcowe

Na podstawie zbadanego, przeanalizowanego materiału można rzec, iż głównymi funkcjami polszczyzny kresowej są funkcje: przedstawieniowa oraz różnicująca.

- Funkcja przedstawieniowa

Zadaniem funkcji przedstawieniowej jest ukazanie kultury, zwyczajów, obyczajów kresowych, faktów historycznych, politycznych oraz społecznych. Świat powieści Czarnyszewicza, jego bohaterowie i ich codzienne zmagania, związane z odzyskaniem niepodległości, rozterki stają się nam bliższe...

Leksykę, którą posługują się bohaterowie utworów Czarnyszewicza ⁸ można pogrupować w pola semantyczne, do których należą pojęcia, takie jak: **przyroda** (las, łąki, rośliny, zwierzęta, ptaki), **gospodarka** (nazwy osiedli, budynki, narzędzia, użytkowanie ziemi, pożywienie, odzież, transport), **ród, wspólnota, rodzina, określenia i przezwiska ludzi** (cechy jednostkowe, pozycja społeczna, przynależność etniczna, okazjonalne przezwiska), **kultura duchowa** (obrzędy, obyczaje), **świat zewnętrzny** (miasto, urząd, wojsko), **nazwy cech, nazwy czynności, onomastyka**.

W badanych powieściach Czarnyszewicza dominuje narracja trzecioosobowa, W pewnych momentach powieści narrator prowadzi narrację pierwszoosobową. Z jednej strony podmiot literacki opisuje nam świat przedstawiony jako baczny („obiektywny”) obserwator, z drugiej jednak strony odnieść można wrażenie, iż narrator jest częścią tego świata i bierze udział w opisywanych wydarzeniach. Narrator staje się częścią świata przedstawionego nie tylko jako baczny obserwator oraz komentator wszystkich zjawisk, sytuacji; podmiot literacki łączy się ze światem przedstawionym za pomocą języka, którym się posługuje, a który obfituje w sferze fonetycznej, gramatycznej oraz leksykalnej w bogactwo form charakterystycznych dla polszczyzny kresowej.

- Funkcja różnicująca

Jej zadaniem jest zróżnicowanie społeczeństwa kresowego m.in. ze względu na: płeć, wiek, wykształcenie, pochodzenie- status społeczny oraz narodowość.

Kobiety i mężczyźni wykazują w powieściach Czarnyszewicza nieco odmienne zainteresowania, co uwidacznia się w warstwie leksykalnej obu płci. U kobiet dominuje słownictwo związane z domem, gospodarstwem, wychowaniem dzieci. U mężczyzn za najbardziej dominujące zostanie uznane słownictwo związane z sytuacją polityczno-społeczną oraz zapewnieniem bytu swej rodzinie.

Osoby młodsze oraz starsze mają odmienne doświadczenia życiowe, poglądy, wizje, co znajduje swe odbicie w stosowanej przez obie grupy społeczne leksyce. Jednak dla obu grup społecznych wspólna okaże się leksyka związana przede wszystkim z wolnością narodu.

Osoby wykształcone, potrafiące czytać, pisać w odróżnieniu od analfabetów stosują w swych wypowiedziach znacznie mniej aspektów fonetycznych, gramatycznych oraz leksykalnych charakterystycznych dla polszczyzny kresowej. Zjawisko to najbardziej uwidacznia się na przykładzie dwójki bohaterów – Wincusi Karczewskiej oraz Dońka Lemiesza, którzy początkowo są analfabetami. Nie potrafią pisać ani czytać. Sytuacja zmienia się, gdy poznają Tadeusza Łosia- nauczyciela, uczącego w szkole w Nowoszyszkach, a właściwie jej organizatora. To dzięki Łosiowi, Wincusia i Dońka stają się osobami wyedukowanymi, potrafiącymi pisać oraz czytać. Ich „wyedukowanie” odzwierciedla się również w stosowanych przez nich wypowiedziach pozbawionych charakterystycznych dla

⁸ L. Bednarczuk, *O języku polskim nad Berezyną* [w:] *Slawistyczne studia językoznawcze*, Wrocław 1987.

polszczyzny kresowej zjawisk wokalicznych oraz konsonantycznych. Zmiana następuje nie tylko na płaszczyźnie fonetycznej, ale również składniowej, gramatycznej oraz leksykalnej- co uwidacznia się zmniejszeniem ilości stosowanych w wypowiedziach wspomnianych bohaterów regionalizmów, białorutenizmów, rusycyzmów oraz archaizmów.

Magnaci, właściciele wielkich posiadłości ziemskich, mieszkający na kresach, w swych wypowiedziach nie stosują właściwie form charakterystycznych dla polszczyzny kresowej. Jako osoby majątne, podróżują, zwiedzają świat; mają dostęp do edukacji, nauki. Posługują się polszczyzną literacką. Z kolei mowa szlachty oraz chłopów zawiera bardzo wiele elementów polszczyzny kresowej. Jednak wypowiedzi szlachty oraz chłopów różnią się między sobą w warstwie fonetycznej, gramatycznej oraz leksykalnej. Ilość aspektów, zjawisk fonetycznych dominuje w wypowiedziach chłopów. Z kolei ilość aspektów składniowych oraz leksykalnych charakterystycznych dla polszczyzny kresowej dominuje w wypowiedziach szlachciców.

Na zróżnicowanie mowy bohaterów Czarnyszewicza wpływ ma także miejsce ich zamieszkania, sąsiedztwo, o czym poświadczyć może przykład polskich szlachciców mieszkających w najbardziej zruszczonych zaściankach- Wędlńskiego oraz Łopaty, którzy, jak to określili Ireneusz Staroń oraz Paulina Subocz- Białek, mówią w połowie z ruska.⁹

VII. Podstawowa bibliografia wykorzystana w rozprawie doktorskiej

L. Bednarczuk, *O języku polskim nad Berezyną* [w:] *Slawistyczne studia językoznawcze*, Wrocław 1987.

F. Czepieliński, *Słownik polsko- rosyjski administracyjno- sądowo- techniczny*, Warszawa 1867.

S. Dubisz, *Dialekty i gwary polskie*, Warszawa 1995.

S. Dubisz, *Między dawnymi a nowymi laty. Eseje o języku*, Warszawa 1988.

S. Dubisz, *Stylizacja gwarowa w polskiej prozie trzydziestolecia powojennego*, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1986.

B. Dwilewicz, *Język mieszkańców wsi Bujwidze na Wileńszczyźnie*, Warszawa 1997.

I. Grek- Pabisowa, I. Maryniakowa, *Współczesne gwary polskie na dawnych kresach północno- wschodnich*, Warszawa 1999.

H. Karaś, *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*, Warszawa- Puńsk 2002.

J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I-VI, Kraków 1900-1911.

J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. I-VIII, Warszawa 1900- 1927.

⁹ Ireneusz Staroń, Paulina Subocz- Białek, *Nostalgiczna pieśń powrotu. O twórczości Floriana Czarnyszewicza*, Kraków 2020, s.27.

- Z. Kurzowa, *Elementy kresowe w języku powieści powojennej*, Warszawa 1975.
- Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno- wschodnich XVI-XX w.*, Kraków 2006.
- Z. Kurzowa, *Ze studiów nad polszczyzną kresową*, Kraków 2007.
- J. Rieger, I. Masojć, K. Rutkowska, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa 2006.
- W. Smoczyński, *O niektórych lituanizmach polszczyzny wileńskiej*, *Język polski* LXVII, 1987, s. 48- 63.
- B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w.*, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk- Łódź 1983.
- E. Smułkowa, *Problematyka badawcza białorusko- litewskiego pogranicza językowego. Studia nad polszczyzną kresową*, t. V, 1990, s. 151- 164.
- Ireneusz Staroń, Paulina Subocz- Białek, *Nostalgiczna pieśń powrotu. O twórczości Floriana Czarnyszewicza*, Kraków 2020.
- K. Sicińska, *Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii)*, Łódź 2013.
- K. Tekielski, *Gwarowa polszczyzna okolic Podbrzezia i Niemenczyzna na Wileńszczyźnie. Studia nad polszczyzną kresową*, t. I, 1982, s. 19-121.
- S. Urbańczyk, *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa 1953.
- A. Wilkoń, *O języku i stylu „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza*, Kraków 1976.
- T. Zdancewicz, *Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnam*, Poznań 1966.